

REGILAUKEELEST KIRJAKEELEKS. JAKOB HURDA KAASTÖÖLISE VAATEPUNKT

KANNI LABI

Annotsioon. Artikkel annab ülevaate 19. sajandi lõpu rahvaluulekoguja, Viru-Jaagupi kihelkonnast Rägavere vallast pärit kreiskooliharidusega noormehe Jüri Ustallo (snd 1862) seisukohtadest tollase eesti kirjakeele ja oma kodumurde küsimustes. Temataoliste inimeste arvamused sellistel teemadel jäid enamuses üles kirjutamata ja seega on tegemist üsna haruldase allikaga eesti kirjakeele ja keelealase mõtlemise ajaloo kohta. On iseloomulik, et selline materjal on meieni jõudnud just Jakob Hurda rahvaluulekogumise aktsiooni vahendusel, mis oli üks kõige rohkem inimesi kaasanud rahvuslikke ettevõtmisi 19. sajandi lõpul. Hurt palus rahvaluulet kirja panna kohalikus murdes. Murdekeele kirjapanemine olukorras, kus veel kirjakeele ortograafiagi oli ebaühtlane, osutus aga paljudele üle jõu käivaks ülesandeks. Ustallo keelealastest märkustest ilmneb, et kirjakeele ja murdekeele vahekorra mõistmisest oli enamik tollaseid eestlasi kaugel. Oma kultuuri edendamise nimel keskenduti esialgu kirjakeelele, kuid Hurda rahvaluulekogu on sellegipoolest väärtuslik ja mahukas allikas eesti murrete uurimiseks.

Võtmesõnad: ortograafia, kirjasüsteemid, murdeuurimine

19. sajandi lõpu rahvaluulekogujad ja eesti keelekorraldus

Eesti keelekorralduse alguseks loetakse Eesti Kirjameeste Seltsi (EKmS) loomise aega, 1872. aastat (Erelt 2002: 47), sellest alates tulid keeleküsimused laiemalt arutluse alla ja jõudsid kõigini, kel oli huvi asja vastu ja võimalus seltsi aruandeid lugeda. Et luua ühtset eesti kirjakeelt, püüti EKmS-i koosolekutel võtta vastu otsuseid seni mitut moodi kasutatavate keelendite tulevase ühtse kuju osas. Need otsused tekitasid tihti vaidlusi, mis jõudsid ka ajalehtede veergudele, ja vahel tehti hiljem vastupidinegi otsus, kuid aja jooksul keelekasutus selle töö tulemusel siiski ühtlustus. Ajakirjanduses olid keeleküsimused tihti päevakorral kas või seetõttu, et

suuremate ajalehtede eesotsas seisis keelemehi: üks meie kolmest esimesest keeleteaduse doktorist Karl August Hermann oli Eesti Postimehe toimetaja aastatel 1882–1885; keelehuviline oli ka Oleviku asutaja Ado Grenzstein.

Venestusaeg tõi kaasa EKMS-i sulgemise 1894. aastal ning piiras rahvuslikku liikumist ja rahvusteaduste arengut, muuhulgas eesti keele ühtlustamise ja arendamise teemat ajakirjanduses (Erelt 2002: 224), kuid samas on leitud, et see ei suutnud „eesti keelekollektiivi ühisteadvuses toimuvat eesti keele staatuse tõusu kuigivõrd pidurdada.” (Laanekask 2004: 36). Üheks tähtsamaks kanaliks rahva asja ajamisel venestuse surve all on peetud Jakob Hurda rahvaluulekogumise üldrahvalikku aktsiooni (selle kohta lähemalt vt nt Pino 1989, Põldmäe 1989). Hurda esimene avalik üleskutse rahvaluule kogumiseks „Palve neile, kes jutustusi isamaa sündinud asjost armastavad!” ilmus juba 1871. aastal Eesti Postimehe lisalehes ja 1872. aastal Tarto kalendris (Laar jt 1989: 10), laiema ulatuse andis sellele üritusele aga üleskutse „Paar palvid Eesti ärksamaille poegadele ja tütardele” suuremates Eesti ajalehtedes 1888. aasta veebruaris-märtsis (samas: 14). Lisaks sellele, et tuhanded inimesed – kogujad ja need, kellelt koguti – võisid selle aktsiooni käigus hakata rohkem väärtustama oma esivanemate vaimset pärandit (nähes, et seda väärtustavad ka haritud ja kõrgemalseisvad inimesed), ja et paljud kindlasti süvenesid selle sisusse ning hakkasid seeläbi rohkem hindama oma rahvust ja lootma sellele tulevikus suuremat eluõigust, juhatas Hurda aktsioon nii mõnedki kaastöölised rahvaluulet kirja pannes kokkupuutele eesti kirjakeele traditsiooni nõrkustega ja püüdele selles osas mingeid lahendusi leida.

Hurta ennast peetakse meie esimeseks keelekorraldusteoreetikuks, kelle eesmärk oli kirjakeele arendamine ja puhastamine ning selgus: „On sõnadel suuga kõneldes ja kõrvaga kuuldes vahe, siis peab ka kiri püüdma vahet teha, et lugeja ei eksi.” (Hurt 1864: 5, vt ka Erelt 2002: 48–56). Hurda rahvaluulekogujaid võib pidada tema jüngriteks, kes olid kas siis oma vaadetelt tema pooldajad või ei hoolinud tollastest vastuoludest rahvusliku liikumise juhtivate tegelaste vahel, mis viisid nt Hurda tagasiastumisele EKMS-i presidendi kohalt. Jüngrid, kes olid laiemalt kursis Hurda tegemistega, pidid tõenäoliselt jagama ka tema vaateid keelekorralduse osas. Ilma põhjalikuma keeleteadusliku ettevalmistuseta inimestel olid need vaated aga kindlasti ebajärjekindlad.

Jüri Ustallo kaastööd Jakob Hurdale

Üks kõige usinamaid isehakanud keeleuurijaid-korraldajaid Hurda kaastööliste seas oli Viru-Jaagupi kihelkonnast Rägavere vallast pärit noormees Jüri Ustallo (snd 1862). Ta on aastatel 1889–1890 Hurdale saatnud 419 lehekülge kodukandi ja selle ümbruse rahvaluulet (H II 10: 275–694),¹ enamuse sellest regilaulud, millele on aga lisatud rohkesti kommentaare. Umbes pooled neist puudutavad just nimelt keeleküsimusi, ülejäänud kommentaarid kujutavad endast laulutekstist ajendatud värvi-kaid olustiku-, kombe- ja etnograafiliste esemete kirjeldusi, naljandeid ja pajatusi, kõnekäände ja vanasõnu ning ka arutlusi regilaulužanri olemuse üle (lähemalt vt Labi 2006). Hurda otseseks eesmärgiks polnud kindlasti selliste mahukate ja võib-olla et tema jaoks tülikategi „targutuste”² saamine, kuid tema tänuavaldus ajalehearuandes näitab, et ta ei suhtunud Ustallo kommentaaridesse üleolevalt: „Täname korjanduse ja keelekohaliste tähenduste eest, mis juure olete lisanud.” (Hurt 1889).

Enda kohta on Ustallo Hurdale kirjutanud niipalju, et ta oli kaastööd tehes 27–28-aastane, haridust saanud Viru-Jaagupi kihelkonnakoolis ning Rakvere kreiskoolis (tollal saksakeelsed kreiskoolid olid gümnaasiumi eellasteks), parasjagu „ilma kindla teenistuseta”, ajuti sulaseametist elatuv poissmees. Eesti Rahvaluule Arhiivis (ERA) leidub veel Ustallo (arvatavasti Juhan Kunderile saadetud) regilaulukäsikiri aastast 1886 (ERA II 116: 385–434), mille 60 laulust enamuse on ta saatnud ka 1889. aastal Hurdale, osalt sarnaste, osalt erinevate kommentaaridega. Peale rahvaluuleüleskirjutuste on säilinud Ustallo kaastööd (jutukesi, külaelu kommentaare) Postimehele (EKLA, f 181, m 27: 19), avaldatud töödest on teada koos A. Leithammeliga kirjutatud jutt „Teenijate töötuba” Eesti Postimehes 11. juunil 1886.³ Sellest kõigest ilmneb Ustallo kalduvus kirjandusliku eneseväljenduse poole ja keeleline andekus, kuigi nii mõnedki tema arvamused näitavad ka keeleteadusliku hariduse puudumist. Pärast 1890. aasta algust pole Ustallo enam Hurdale rahvaluulet

¹ Suures enamuses pärineb Ustallo saadetud materjal tema kodukihelkonnast Viru-Jaagupist ja arvatavasti ka koduvallast Rägaverest, osa laulude päritolukohaks on märgitud Vinni vald. Vastavalt 6 ja 15 laulu on ta kogunud naaberkihelkondadest Lüganuselt ja Viru-Nigulast ning 34 laulu veidi kaugemalt, Amblast.

² Nii on nimetatud üht Ustallo kirjutist Eesti Rahvaluule Arhiivi kogude registris.

³ Suur tänu Rein Saukasele, kes mulle selle viite andis.

saatnud, ilmselt ajapuuduse tõttu seoses koolmeistri ametisse asumisega Lüganusel (EKLA, f 43, m 24: 26, l 6/10).

Ühtse ja „õige” kirjakeele poole

„Õige” kirjakeele eest oli tuliselt võidelnud juba Otto Wilhelm Masing, kelle vaateid mõjutas 17.–18. sajandil Euroopas laialt levinud keeleratsionalism: püüid seada ja tõestada loogilisi ainuvõimalikke keelereegleid (vt Laanekask 1982: 124–129). Kirjakeele ühtlustamine oli 19. sajandi lõpu keelekorraldajatel peamine ülesanne (vt nt Laanekask 2004: 36), kuid see oli samas väga keeruline, sest ka ühtlustajad ise olid pärit eri murdealadelt ja pidasid kõige õigemaks just endale harjumuspäraseid keelendeid. Muidugi tundub igäühele õigem ja parem selline keelekuju, mida ta lapsest saadik on harjunud kuulma. Meie esimesed keelekorraldajad olid üles kasvanud ajal, mil murrete nivelleerumine ei olnud suurematest linnadest kaugemale jõudnud, seega oli nende murdet aust palju tugevam kui hilisematel keelemeestel. Liiatigi olid linnade ühiskeeled ja nende põhjal loodav kirjakeel esialgu palju vaesemad kui kohalikud murded, nii et kirjakeelt tuli pidevalt murdeelementidega rikastada. Segavaks asjaoluks olid ka senised kirjakeele traditsioonid, mis olid tekkinud kas siis saksa keele mõjul või mingi ühe murde põhjal. Näiteks Johann Voldemar Jannseni ja Lydia Koidula trükistest sugenes kirjakeelde rohkesti läänemurrete jooni (Laanekask 2004: 39). Ustallo rõhutab oma märkustes, mis on ajendatud regilauludes ettetulevate sõnade õigekeelsuse küsimustest, korduvalt kirjakeele ühtlustamise vajadust ja palub sellega kiirustada, enne kui õige aeg mööda läheb:

On ju veel keele väänamise ja pööramise aeg, – aeg kus tarrvis tublite läbi rääkita ja uurides nõu pidada oleks, et pea kirjaviisis ühendusele samuda võiks, mitte aga igamehel oma isetehtud „orthographie” ei oleks, teinepoolt jälle uisapäisa ei tehhtaks et viimaks Prantsuse Ludvig XIV või XVI oma pudi kirjaviisiga päävakorrale ei astuks. Igakord oleks soovida, mis reeglite järel õige, seega ühtlase kaa keele loomuga ühhte mahub. (H II 10: 430)⁴

Paraku oli Ustallo ka ise üks sellistest keelekorraldajatest, kes peamiselt oma kodumurde põhjal otsuseid tegi. Maamehe puhul, kel tõenäoliselt

⁴ Ustallo kirjaviis on kõigis tsitaatides muutmata.

kuigi palju võimalust ei olnud kodumaal ringi rännata ja eri murdeid kuulda, on see ehk loomulikki. Nii ei pruukinud Ustallo tõepoolest aru saada, miks küll kirjutatakse ühtemoodi, kui inimesed ju ometi räägivad teistmoodi. Kuid ka näiteks Eduard Ahrens on väitnud mõne endale võõrast murdest pärit vormi kohta, et rahvas nii ei räägi (Kask 1984: 125), samas kui Masing oli juba 1817. aastal samasugust suundumust märganud ja tauninud pastorite juures, kes „,seene kombel ühe koha peal” kükitavat ja uskuvat, et nende ümbruse keel ongi „tõeline ja puhteesti idioom”. (tsiteerib Laanekask 1982: 128). Järgnevatest näidetest näeme, et sageli polnud Ustallole võõras keelend kasutusel Viru-Jaagupist kuigi kaugel – kontrollimisel olen kasutanud Andrus Saareste „Eesti keele mõistelist sõnaraamatut” (EKMS, 1958–1979) ja „Väikest eesti murdeatlast” (VEM, 1955) ning „Väikest murdesõnastikku” (VMS) ja „Eesti murrete sõnaraamatut” (EMS).

Miks kirjutavad kirjanikud lilled ja mitte lälled. Kas laia läilama kõla pärast või mingi muul põhjusel? Räägib ommeti rahvas igal pool – linnad arvamatta –, kus mina olen käinud, lälled. (H II 10: 438)

„Igal pool” on EKMS-i põhjal Ida-Virumaa, sama kinnitab VMS. Ilu põhimõtte oli tollal keelenormide tegemisel täiesti arvestatav, nt Hurt soovitas keele heakõla pärast järgsilbi *o*-d ja *i*-mitmust (Erelt 2002: 54). Hermann kirjutas 1885. aastal Eesti Postimehes („keeletundjate ütlemisele” toetudes), et kõige ilusamad häälikud on *a*, *i* ja *u*, teised (*e*, *o*, *ä*, *ö*, *ü*) aga vähem ilusad (tsiteerib Erelt 2002: 68). Ustallo võis seda arvamust ajalehest lugenud olla, aga ka iseseisvalt *ä* kõla „läilamaks” pida; igatahes tema keelekorralduslikes vaadetes tundub ilu põhimõtte „rahvakeelsuse” põhimõttele alla jäävat.

Rahhva suu räägib: nõjalt, mõjalt, – mitte aga najalt, majalt, nagu suurem osa praeguseid kirjanikka kirjutavad. Oleks Dr. Kreutzwald elus, need sõnad saaksivad niisamuti uhhtuda, nagu Jannsen'i Sanumetooja omal ajal selle ette sai, et „Sõnumetooja” esiteks ei kirjutud. (H II 10: 595)

nõjal on EKMS-i põhjal levinud Ida-Virumaal ja Kirde-Tartumaal, *mõjal* Kirde-Eestis, *majal* Lääne-Eestis. VMS-i järgi aga on mõlema sõna *a*-ga vorme registreeritud ka Viru-Jaagupist ja selle ümbrusest.

Miks kirjutatakse „tomingas” ja mõned kogunigi veel „tommingas”, kuna rahvas pikalt veniv toomingas räägib? (H II 10: 447)

tomingas on levinud Harjumaal, Järvamaal ja Kirde-Viljandimaal (EKMS), VEM-i järgi ka Simunas ja Amblas, *tommingas/tommilgas* läänemurretes – Viru-Jaagupis aga on öeldud *tuomingas* (Saareste 1955: kaart 18).

Kirjutakse süles, ja räägitakse: sülles; tüvisõna – süll ehk sülle. Süles tähendab, süle sees, mis keegi suust maha on sülitanud (mõnes paigas koguni sülgitud, sütkinud j.n.e.) – sülles jälle kui keegi kellegi kaissus on ehk käte peal. (H II 10: 336)

Miks kirjutavad kirjanikud süles? See tähendab ju süle sees (im Speichel) – suu vedeliku sees, mitte aga sülles. Rahva suu räägib siin: sülles (im Schoosse) – süles (im Speichel). (H II 10: 467)

Sellele Ustallo väitele oli kõige raskem sõnaraamatutest ja murdekäsitlustest tuge või paralleeli leida. Ustallo pakutud genitiivivorm *süle* sõnast *sülg* peaks sisaldama kindlasti palataliseeritud *l*-i. Viru-Jaagupist on registreeritud vorm *sül'le* (Must, Univere 2002: 76), sealkandis esineb ka metateesi *lj < il*, nt *ailas* ‘haljas’, *kaila* ‘kalja’ (VJg), kusjuures *i* võib eelneva vokaaliga assimileeruda: *kül'eli*, *sel'ali* (Rak) (samast: 77) – võimalik, et siis ka *sül'es* ‘süljes’. Sõnast *süli* leiduvad eesti murdesõnavara koondkartoteegis (Eesti Keele Instituudis) Iisakust üleskirjutatud vormid *süll* : *sülle*, *sülletäis* – pole võimatu, et sellist kasutust esines ka Iisaku naaberkihelkonnas Viru-Jaagupis. Kuid kilderannikumurdes (Must 1987: 121) ja selle mõjul kohati idamurdes (Univere 1988: 73) on olnud ka sõnakuju *süül* ~ *süil* : *süüle* ~ *süile* ‘süli’.

Miks kirjutavad kirjanikud kahju kui tüvi-sõna „kahi” on. Üteldakse: Kui suur on su kahi, küll aga: palju said kahlju? Tulekahi oli suur jne. (H II 10: 332)

Selline kasutus oli EKMS-i põhjal levinud Kirde-Harjumaal, Virumaal ja selle lähemas ümbruses, EMS-i järgi rannikumurdes.

Üldjuhul saavad Ustallo käest sarjata just kirjanikud, et nad millegipärast kirjutavad teistmoodi, kui rahvas räägib. Kriitiline suhtumine kirjutatud keelde oli tol ajal üsna tavaline, näiteks Masingu kirjutistest on leitud rohkelt ägedat kriitikat kaasaegsete literaatide keelekasutuse pihta

(Laanekask 1989: 122–124). Ühel puhul aga pahandab Ustallo ka teisiti rääkijatega:

Miks räägivad Riimaalt sisse rändanud koolmeistrid „panntud”?
(H II 10: 366)

Võib muidugi ka olla, et ta pärib siinkohal Hurdalt tõemeeli eri vormide arengu kohta, kuid enamus tema *miks*-küsimusi on selgelt etteheitva varjundiga.

„Õige” keel rahvalauludest

Üks autoriteet eesti keele küsimustes on Ustallole rahvaluule. Selleski osas pole ta erandlik, näiteks Hurt kirjutab, et vanad rahvalaulud näisid talle vanimate ja usaldusväärseimate tunnistustena vana eesti keele kohta (VK I 1886: xii). Oskar Loorits kirjutab veel palju hiljem, 1928. aastal: „... väitsin oma eesti keele grammatikaski näit., et meie predikaat ei tarvitse seista saksa eeskujul tingimatta just teisel kohal lauses. .. mida enam töötan meie vanavara hiiglakogudes, seda enam leian säältkki tuge oma väite pädevuseks: „pärast õhtusööki vanamoor puges potiga ahju taha, säääl ta võidis kaenlaauku salviga ja vurr, juba ta lendaski korstnast välja.” jne.” (Loorits 2000: 57). Samasuguseid arvamusi on levinud ka Soomes: „Kui soome rahvaluule sai tuntuks, siis tekkis paljudel arusaam, et keel on kõige parem ja puhtam seal, kus on säilinud vanad lauludki: Savos ja Karjalas. Hakati nõudma kirjakeele uuendamist idapoolsete murrete alusel.” (Rintala 1993: 101).

Ustallogi juhhib oma kommentaarides tähelepanu sellele, missuguste keelendite osas „kirjanikkudel” oleks põhjust rahvalaulust õppust võtta.

Kirjanikud kirjutavad rammu. Rahhva suu ja rahhva laulud aga räägivad: ramu. (H II 10: 370)

Mitte ei lauleta: „pitkad”, nagu suurem osa kirjanikkusi kirjutavad.
(H II 10: 334)

Mõned kirjanikud kirjutavad: kujuma, kujub; seda vist tahab rahva laul ümber lükata; siin kandis pole kujuma kuuldagi, vaid kuduma, koob j.n.e. (ERA II 116: 414)

Miks kirjutatakse naene? Ommeti räägib rahvas naine, mida kaa rahvalaulud tunnistavad. (H II 10: 433)

Ustallo ise on regilauludes küll ka *naene* kirjutanud. Igatahes leiab ta, et keelekorraldus peaks oma töös toetuma just rahvaluulele.

Ega vist kirjaviisi ühendusele enne saa, kui vanavara korjamine lõpetud ja üks komisioon otsuseks teeb, peale seda kui kõik on läbi kaalutud, nii ja nii, mis siis kõik kirjutajad kuulama peavad? (H II 10: 312)

Murdevariantide eluõigusest

Mõne keelendi osas Ustallo siiski tunnistab, et teistes paikades võidakse seda teistmoodi hääldada kui tema koduümbruses.

Siin räägitakse letid, lettima, mõnes kohas eemall jälle pletid, plettima, – plehid, plehtima. (H II 10: 367)

Mõnes paigas räägitakse saajatamine, siin aga: sajatamine. (H II 10: 598)

Siin räägitakse olvi-auk, mitte aga nagu mõnes paigas ulvi-auk ehk unk. (H II 10: 405)

Võrreldes 1886. aastaga on Ustallo mõnel puhul leebemaks muutunud, võib-olla tõesti ise oma kõrvaga juhtunud ka teistsugust keelendit kuulma. Nt 1886. a:

Kirjanikud kirjutavad ikka ja ikka: värvuke. Mikspärast? On ju nominativ: värb ehk värblane, mõnes paigas varblane, kust muutmisega b ehk liige bst saadik ära kukub. Kust tuleb siis see v sinna? (ERA II 116: 411)

1889. a aga:

Siin räägitakse: värb, värblane, värud, mitte aga värvud. (H II 10: 312)

Raske on aru saada, miks selline laadivaheldus Ustallole nii võõras on, sest kõigis Virumaa murretes on olnud laialdane *b : v* vaheldus ka sõna-des, kus seda mujal pole (nt *saba : sava* – Must 1965: 19, Must, Univere 2002: 32). Leidub aga muidugi ka sõnu, kus üks aste on üldistunud kõi-

gisse vormidesse, mida põhjendatakse keeletarvitaja alateadliku püüuga säilitada häälikuline ühtlus kogu paradigma piires (Must, Univere 2002: 32). Sõna *värb* on Viru-Jaagupi, Rakvere ja Väike-Maarja murrakus erandlik, käändudes tõepoolest *värb* : *väru*, vrd samas *alb* : *alva*, *varvas* : *varba* (Must, Univere 2002: 38).

Vahel on Ustallo õige ja vale eristamise asemel eristanud ka vanemat ja uuemat keelendit.

Vanemad inimesed räägivad: nena, kerik, kerjutama – nooremad e asemelle *i*. Niisamuti: laulid, kiidid, niidid ect. nooremad: laulsid, kiitsid, niitsid. (H II 10: 434)

Rahvas räägib: tunnin, annin, kannin, – uuemal ajal: tundsin, andsin, kandsin. (H II 10: 303)

Viimaste vormide küsimuse jätab ta 1886. aastal üsna nõutult lahtiseks:

Kirjutakse: andsin, kandsin j.n.e. Siin annab rahva laul aga teist pilti. Kumb on õigem, sest mõlemad on õiged? (ERA II 116: 422)

Ustallo arvates vanema või uuema keelendi kasutamine laulus annab tema meelest kinnitust laulu endagi vanuse kohta:

See laul on vist uuem, sest ennem oli rahvalaulus: Lääme, mitte aga lähme. (H II 10: 327)

See laul ei või vana olla, sest ennem oli teki asemel vaip ja lina asemel palakas. (H II 10: 369)

Ustallo tunnistab vahel, et sõnade tähendusedki võivad eri paikades erineda:

Mõnes paigas tähendab (Setumaal) susi hunti, siin aga ussi või madu, kaa libeda keelega inimest, kes teistele auku kaevades sakstele ja ülematele valet ette luiskab nimetakkse susiks. (H II 10: 491)

Vitsik on veikene puu riistakene, kus võid ehk silku kantakse. – Kirjanik J. Lill (Jürgenstein) kirjutab oma raamatus, Tulevane armuke: „Kui ta vitsikust läbi jõudis, sai ta suurde metsa” j.n.e. – Seega peab siis vitsik võsandikku või muud sellesarnast tähendama; siin on see sõna tundmatta, nimelt: omas viimases tähenduses. (H II 10: 602)

Värsid, mille kohta viimane märkus käib, räägivad kadrisantide perust hobusest: „Viskas Kadri vitsikusse / ise läks alla aavikusse”. VMS-i järgi

on Virumaal *vitsik* levinud just Ustallo nimetatud tähenduses, järelikult pidi sealne laulik neis värssides samuti seda sõna nii mõistma, kuigi meile tundub (kas või parallelismi tõttu) loomulikum teine tähendus. Võib ehk kahelda nende värsside rahva- või regilaulupärasuses, kuid *vitsik* on *haaviku* või *kaasiku* paralleelsõnana regilauludes siiski levinud – justnimelt seal, kus ta on tähendanud „võsandikku või muud sellesarnast” (nt H I 2: 193 (15) < Pilstvere khk, H II 20: 173 (8) < Pärnu khk). Juhan Peegel (1974: 45, 72) on märkinud, et ühelt murdealalt teise siirdudes võisid regilaulud säilitada lähteala keelejooni, eriti just sõnavaralisi laene, samuti on hiljem kitsamal alal tuntud sõnad regilauludes laiemalt levinud. Raske on oletada, kuidas võisid sellisesse vastuolusse suhtuda regilaulutraditsiooni kandjad, kuid kirjakultuuri esindajale Ustallole on see olnud häiriv ja selgitamist vääriv seik.

Ustallo möönab ka seda, et sõnakasutus võib ajas muutuda ja tähendused võivad olla laulus teised kui igapäevakeeles. Selliseid kommentaare on Ustallo käsikirjas eriti rohkesti, mis näitab tema püüdu kõike segast võimalikult täpselt ära seletada.

Enne käisid arjakse või arjukse otsijad kribu krabu kraamiga ümber, keda arjakad ehk arjuksed hüüti, et nad vanu harrju ja sea karrvu nõelte vastu vahetasivad. Nüüd nad enam suurt harjaseid ei korra, ei salli enam vana ammeti vendade „ammetinimegi” saavad selle üle tigidaks ja nimetavad enndid sitsikaupmehed. (H II 10: 528)

Arjamine, tähendab siin pea sugemist, uuemal ajal juba kamm ja seega: kammimine; arjamine tähendab nüüd katusse harjamist (kui katukselle hari valmis tehakse, seega töö lõpetud on). (H II 10: 382)

Ellal on kahesugune tähendus: ell, kui inimene ehk loom töö vasta ei pea, inimesel rakud pihusse löövad, kus ema piim sõrme küünte alt välja hakata ajama (See kõne kään on pruugiks, kui keegi õlpsalt põlvelt raske tööle hakkab üteldakse: Nüüd hakkab alles ema piim sõrme küünte alt välja tulema.) Mis rahva laulud ellusest räägivad on ise seltsi ja tähendab õrnust, sest Eestlased on ikka ja alati tublid töö rahvas olnud, – vist õrnust läbikäimisel. (H II 10: 358)

Praegusel ajal on keelija, üks keele kandmise või laimamise peale välja õppinud patur inimene, kes valet luiskab ja lidrab – keelib, laulu mõttes olev saab aga nüüd keelajaks kutsutud. (H II 10: 415)

Häälduspärane kirjaviis ja ühene mõistetavus

Teine suur siht „õigete” keelendite taganõudmise kõrval on Ustallol selgus, see et igal sõnal oleks üks konkreetne tähendus ja et poleks mingit vääritimõistmise võimalust. Nii soovitas Ustallo eri murretest pärit variante kirjakeelde tuua siis, kui see aitab tema meelest eristada kõlalt sarnaseid, aga eri tähendusega sõnu. Seda põhimõtet ongi keelekorraldus mingil määral alati järginud. Eriti oluline oli tema meelest aga eristada homograafe, eri moodi hääldatavaid, aga ühtmoodi kirjutatavaid sõnu. Tema ideaaliks on niisiis häälduspärane kirjaviis, mis peaks kajastama „keele iseloomu”:

Kui tahetakse nii kirjutetta kui väljaräägitakse, siis peab see sündima, tahetakse aga mõne võera keele järele kirjutetta, kus teist viisi kirjutakse kui välja räägitakse, siis sündigu see lihtsalt. (H II 10: 302)

Ka uue kirjaviisi propageerimisel oli 40 aastat varem rõhutatud just seda, et oleks võimalik eri moodi hääldatud, aga ühtmoodi kirjutatud sõnade vahel vahet teha – vanas kirjaviisis oli homograafe tõesti eriti rohkesti. Nt kirjutas Kreutzwald 1857. aastal Tallorahwa Postimehes, et vana kirjaviis ei võimalda vahet teha sõnade (kangast) *vanutama* ja (kohtumehi) *vannutama* vahel (tsiteerib Kask 1970: 209). Uue ja vana kirjaviisi poolemika kestis 1870. aastateni.

Kuid ka uues kirjaviisis on meil siiski üsna palju homograafe. Ustallo soovib nagu Mihkel Veskegi (küll Vesket mainimata) kirjas eristada teist ja kolmandat vältet,⁵ kuid seda millegipärast ainult häälikuühendite puhul (ja sedagi teeb ta üpris ebajärjekindlalt, nagu näha kõigist siintoodud tekstinäidetest).

⁵ Teise ja kolmanda vältte eristamine oli Veske foneetilise kirjaviisi põhiseisukoht, ülipikad vokaalid ja konsonandid soovitas ta märkida kolme tähega või kriipsukesega kahe tähe kohal, kaashääliku- ja täishäälikuühendis kolmanda vältte puhul märkida pikemalt hääldatav häälik kahe tähega. Seda põhimõtet tutvustas ta raamatus „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis” (Weske 1879), mis oli Hurda kaastöölistele tõenäoliselt kättesaadav (Peebo, Peegel 1989: 6). Ka Hurt pidas seda oluliseks rahvaluule ülesmärkimisel: „Oskab keegi kolmandamat häälte asetet ehk rasket rõhku ka kuidagi ära tähendada, siis tehku tema seda.” (Hurt 1989: 47). Seda juhust on järginud siiski vaid üksikud tema kaastööliselised (vt ka Labi 2004: 103–104, Peebo, Peegel 1989: 6–7).

Kas peab kirjutama eiide (Der Faden) kahe „ii-ga”? (H II 10: 316)

Vist peab Eestikeeles 3 konsonanti kõrvu kirjutama kui tarrvis vahet teha: rehe vardaltana ja suka varrdaltana j.n.e. palju muid näitusi. (H II 10: 414)

Kui väljarääkimise järel tahetakse kirjutetta, siis peab Eestikeele iseloomu järel 3 (kolm) konsonanti või hääletta tähhte kõrrvi kirjutama. Sulele ja silmale on naad küll harrjumata ja võerad, kaa saab seeläbi rohhkem tähhti kirja sisse tõmmatud, aga keele iseloomust näidata on naad väga tarvilikud. (H II 10: 430)

Ülipikkade vokaalide ja konsonantide kolme tähega kirjutamist või muid võimalusi (kriips peal, allajoonimine) Ustallo ei soovita. Võib-olla tundusid need talle liiga ebaloomulikud ja tülikad, pole kuigi tõenäoline, et kolmas valde torkas talle kõrva ainult häälikuühendites. Ehk siis just „normaalsema” kirjapildi säilitamise nimel on ta mööda vaadanud paljude sõnade omastava ja osastava käände jpm eristamatusest kirjas. Veel üks näide:

Mis ütleb orthograhvie seie kohta, kus 4 hääleta tähte või konsonanti kõrvu seisavad [sõnas *valksed*]? Ei taheta ju kolmegi kõrvu sallida! Näituseks: ahju, (ahju sisse) ahju (ahju uks) lehma (otsin lehma); lehma (lehma udar) kahhju (sain kahhju) – kahju (kahju alune) j.n.e. j.n.e. (H II 10: 313)

Siinkohal tuleb eriti selgesti esile, kuidas Ustallo pole ortograafiareeglitest päris hästi aru saanud: sellist reeglit, et üle kahe konsonandi ei tohi eesti keeles kõrvuti kirjutada, pole ju olnudki. Võib-olla ei osanud tollased keelekorraldajad reegleid ka kõige ühetähenduslikumalt sõnastada. Kui niimoodi sai segadusse sattuda kreiskooli haridusega noormees, siis võib kujutleda, kui vähe võis tollal olla neid, kel keelereeglitest tõesti hea ülevaade oli.

Teine punkt pikkade ja ülipikkade häälikute kõrval, kus kiri eesti keeles hääldust täpselt ei kajasta, on palatalisatsioon. Seda puudust soovis Ustallo samuti kõrvaldada, et eristada selliseid sõnu, nagu *pal'k* ja *palk*, *vaht'* ja *vaht*, *küt't* ja *kütt* 'kütis'. Millise märgiga seda peaks tähistama, seda Ustallo ei oska öelda, vaid küsib Hurda kui targema inimese käest nõu:

Kuidas kirjutetta: öövaht, veevaht (kui vesi vahutab); neile pole veel õiget vahet tehtud. (H II 10: 337)

Hurt oli „Paaris palves” küll palatalisatsiooni küsimust puudutanud: „Häälte pehmenus ehk peenendus tähendatagu kriipsuga konsonandi pääle, pahemalt poolt paremale poole tõmmates .. Võiks ka punkti silbi alla, nimelt vokaali alla panna õndsä O. W. Masingu kombel.” (Hurt 1989: 46–47). Võib-olla ei mäletanud Ustallo seda juhust (eeldatavasti olid enam-vähem kõik kaastöölised seda lugenud), aga võib-olla ei pidanud ta dia-kriitiliste märkide kasutamist veel „õige vahe” tegemiseks.

Kuid Ustallo meelest pole head ka sellised juhtumid, kus ühesuguse hääldusega sõnad tähendavad eri asju – homonüümid, nt

Millal tehakse kirjutusega ja kuidas vahet: aida lakk – hobuse lakk. (H II 10: 412)

Ühe võimalusena homonüümide kirjas eristamiseks näeb ta sõnaalguse *h* kasutamist.

Kas võiks kirjutada nii: ais (vankre= ehk ree=ais = Femerstange) ja hais – paha hais ehk lehk (Gestank)? (H II 10: 296)

Selline kasutus ongi registreeritud juba Wiedemanni sõnaraamatus (1869), kuid tõenäoliselt oli tollal veel levinud mõlema sõna *h*-ga (või ilma) kirjutamine, mis esineb ka Ustallo rahvaluulekirjapanekutes (Wiedemanni sõnaraamatut tal ilmselt käepärast polnud). Käiku pole aga läinud selline eristus, nagu *ukse inged* – *inimese hinged* (H II 10: 429) – siin on muidugi tegemist ühe polüseemilise sõna eri kasutusjuhtudega, mille kokkukuuluvust Ustallo pole adunud.

Kui sõnaalguse *h* puhul on eesti keeles tegemist peamiselt kirjapildi erinevusega, siis Ustallo soovitatud murdeliste keelendite vokaalierinevuste puhul peaks muutma koguni sarnaste sõnade hääldust.

Rahva seas räägitakse vai. Kas võiks seda pruukida sest et või leiva määret tähendab? (H II 10: 317)

Eks võiks kirjutetta: pia – pidama, pia kinni, tulen pia (bald), ja jälle: pea – vilja- inimese- ehk looma pea (Kopf, Aehre, Haupt)? (H II 10: 308)

Peaks ehk vaenu olema, sest vainu tähendab karja kogumise paika? (H II 10: 384)

Praeguses keelekasutuses on meil eristatud vaid viimases näites toodud *vaen* ja *vain*.

Homonüümid ei pruugi Ustallot siiski alati häirida, kui ta nendega piisavalt harjunud on:

Räägitakse kaa vaaksa, mitte aga vaksa, hoolimatta sellest, et küll üks Riiamaalt päritud koolmeister kes siin ammetis oli, „vaaksa” vaksa-ga tahtis ümbervahetetta, üteldes: „Vares teha vaaksa j.n.e. Aga rahva laul ja rahvas ise on jäänud ikka „vaaksa” juure. (H II 10: 326)

Kaa on laste vastu ellitamise sõna: muud, mis loomad tähendab. (H II 10: 437)

Ka oma ettekujutust sellest, kuidas rahvas räägib, on Ustallol kohati hea põhjendada vormide eristamise vajadusega:

Miks kirjutavad kirjanikud: aid? Räägib rahvas ommetegi aed. Aid ja ait on mõlemad muutes „aida”, seega pole vahet kirjutades, kas on siis aed või ait. Näiteks Aid, läks aida; ait – aida (uks). Aed peaks kirjutadama ja mitte aid. (H II 10: 384)

Homonüümsuse tõttu võib Ustallo olla ka kirjakeelse keelendi kaitsja ja murdekeelse taunija:

Siin räägitakse reietuba, mis koguni õige ei ole ja kelle üle mõndagi naljatilka võiks lausuda. (H II 10: 339)

Sõnu saab eristada ka tüvekonsonandi pikkuse abil:

Esimine kord on laulik jummikas laulnud, teinekord jumikas. Kui see mõne taime nimi (pärisnimi) on, siis ta peab küll ühe m-ga olema; tähendab ta aga üle pea jummikat s.o. puu=jummikat, peab ta muidugi kahe konsulantiga tähendud saama. (H II 10: 449)

Mõnes paigas kedervarred, siin aga ketervarred, hoolimatta et veskil kaa ketervarred on; selle vahel pole veel kirjanikud vahet suudanud teha! (H II 10: 599)

Mõnikord aga aitab sõnu omavahel eristada ainult õigete sünonüümide kasutamine:

Rahva seas räägitakse: kurja vanduma, – peaks aga õiguse pärast, needma ütlema, sest: ainult kohtu ees lastakse vannet vanduda. (H II 10: 638)

Siinkohal tuleb välja Ustallo püüdlus hoida sõnade tähendusi kitsastes piirides, mis on hoopis vastupidine regilaulude sõnakasutusele.

Ustallo murdekeele kirjapanijana

Ustallo rõhutab, et ta on oma kirjapanekutes täpselt murdekeelt kajastanud:

kirjutaja on püüdnud hoolega iga väljarääkimist ülestähendada. (H II 10: 413)

Ma olen katsunud, (katsund) nii kui aga iiales võimalik kohaliku murret kujutada. (H II 10: 405)

Oma informantide kõnes tundub ta eri piirkondade murdejooni eristavat, ühe Viru-Nigulast pärit lauliku keele kohta tähendab ta:

Tema väljarääkimine on sealse murde järel, on aga siin oma murret uuendanud. Nr. 112–121 on tema ette lauldud, mis männaga löödud Viru-Nigula murret näitavad. (H II 10: 387)

Samas pole tema kirjaviisis peaaegu üldse diftonge, mis Viru-Jaagupis ja ümberkaudu peaksid pikkade vokaalide asemel üldised olema. Ainult kohati kirjutab ta *õõ* asemel *õe* ja Vinni valla lauludes *aa* asemel *oa*. *ää~ea* esinevad aga üsna nii, nagu meie praeguseski kirjakeeles (*seal, pea, teadma – äär, säär, väänama, päästma, läätsed*). 1886. aasta käsi-kirjas on *ea*-d rohkem, hiljem on ta selle mõnel pool asendanud *ää*-ga (*heal > hääl, healitsen > häälitsen*). *ie*-d, *uo*-d ja *üö*-d ei leidu tema kirjapanekutes üldse.

See on punkt, kus kirjakeele arendamisel palju vaieldi. Veske oli nõudnud, et kui kirjakeele aluseks on põhjaeesti keskmurre, siis olgu seal ka sellele murdele omased diftongid (Weske 1879, vt ka Kask 1970: 261–262). Hurda seisukoht oli aga, et kirjakeelt tuleb rikastada lõunamurrete ainesega, näiteks kasutada pikki vokaale kui keeleajalooliselt vanemaid (vt Erelt 2002: 50–51). Senises (ka põhjaeesti) kirjakeele traditsioonis olid käibel olnud samuti pikad vokaalid. Kui pika *ee*, *oo* ja *öö* osas lepit

suhteliselt kerge vaevaga kokku, siis *ää~ea* on jäänud tülüküsimuseks peaaegu siiamani, mil ÕS 1999 tunnistab teatud sõnades (*hää, pää, sää*) mõlemaid variante. *ea* toetaja oli näiteks Juhan Kurrik, kes avaldas oma seisukohad artiklis „Üleüldiselt pruugitav kirjaviis” peaaegu kõigis eesti lehtedes 22.02.1886 (vt Kask 1970: 317), *hea* ja *pea*-ga pidi tollal soostuma ka Hurt: „Kus pitk ää Kesk-Eestimaal täieste ea-ks on muutunud, seal saagu ta ea kirjutatud. Näitused: pea, hea, seadma, teadma, nii ka seal, teal. Muidu kirjutatagu ää: rääkima, määrama j.n.e.” (Hurt 1886: 2). Sellise suundumuse taga oligi ilmselt vastavate keelendite laiem kasutus – teatud sõnades oli diftong *ea* (*~ia*) üldine kogu põhjaeesti murdealal (Must, Univere 2002: 130). Vaidlus läks edasi aga juba järgmisel aastal ning eesti kirjaviisi paranduse koosolek 02.01.1887 jättis küsimuse jälle lahtiseks (Kask 1970: 331) ning Hurt jätkas oma kirjutistes *ää* kasutamist. Ustallo kirjaviisi paistab aga järgivat just 1886. aasta otsuseid.

Niisiis tundub, et Ustallol pole kõigist püüdlustest hoolimata siiski korda läinud päris hästi kohalikku murret jäädvustada. Ta ise kirjutab oma kodumurde kohta:

Ülestähendaja elu kohas käib murre kirjakeelega ühte, nii et vist murde proovisi siit ei saa vaja olema; ainult lõpp „st” [saava käände lõpp], kelle üle juba enamalt tähenatud ja mõned veikesed vahetused i-e vastu löövad lahhku. – (nina-nena.). (H II 10: 487)

Nii on ta kindlalt veendunud, et see keel, mida tema kodukohas räägitakse, on üksiti nii kirjakeel (v.a mõned mainitud erinevused) kui ka kohalik murre: järelkult peavad ka kohaliku murde jooned olema just sellised, nagu kirjakeeles on heaks kiidetud. Diftongidest ta juttu ei teegi, peale Vinni valla *aa > oa* äramärkimise („Nende lauludega tuleb proovike Vinni murret. Seal kõlab aa – oa.” (H II 10: 487)) ning *üü~üi* küsimuse:

Uuemal ajal kirjutavad mõned kirjanikud *üü* asemelle *üi*. Seda siit rahva väljarääkimise kõla juures ei ole kuulda sugugi. See muutus muud kasu ei saada, kui ainult seda; et igakord kui *üü* kirjutetta, et siis üks ü post tegematta jääb, mis pisut vähem ruumi võtab. Sellega tahetakse aga üht ise konksu keelele teha, mitte aga keele iseloomu näidata. (H II 10: 312)

EKM*s*-i kirjaviisi-koosolekud ei jõudnud 1886. aastal kaua kokkuleppele, kas eelistada *üü*-d või *üi*-d, kui tollase arutelu algataja Kurrik oli soovita-

nud esimest, sest see olla ilusam – lõpuks jäigi *üü* peale (Kask 1984: 164–165). Rahvakeeles on *üi* kasutuspiirkond siiski suurem olnud, kuid Ustallo kodukant oli tõesti neid alasid, kus säilis pikk *üü* (Must, Univere 2002: 143, Saareste 1955: kaart 95). Seega märgib Ustallo ära need vokaalid, mis tema kodumurdes on olnud diftongeerumata (*aa*, *üü*), teised aga jätab millegipärast kõrvale.

Kalduvuses just oma kodukandi keelt kirjakeelele lähedaseks pidada pole Ustallo Hurda korrespondentide seas erandlik. Näiteks Pärnu kõrgema tütarlastekooli haridusega Elisabeth Aspe kirjutas 1889. aastal:

„Meiepoolne [s.o Pärnu khk Sauga v] keel on ju nagu tuttav, kirja-keel, muud kui et rahvas pisut hooletumalt räägib, mõnda algustähte sugugi ei tarvita, näituseks h, ja mõne sõna koguni poolikuks jätab, näituseks ära – ä, on – o, j.n.ed.” (H II 20: 123)

Lesk Miina Russmann kirjutas 1903. aastal muude kombekirjelduste sekka oma kodukandi keelest:

„Jõhvi kohta: keele mure on seal kõikse puhtem, nenda kui just haritud ilmas rägitaakse .. ainult mõned vigad: ära, ärä, pink on penk, kirik, kerik, välja, väljä, pärast on perast, mine, mene, tema, tämä, laud, lavd, kohe, kõhe. Rohkem vigasid mina nendelt ei tea, ja ei olegi rohkem.” (H III 30: 36)

Ka Russmann on kirjutanud diftongide asemel pikki vokaale. Murdejoonte halvustav vigadeks nimetamine peegeldab siin tõenäoliselt vähem haritud inimeste seisukohta, alateadlikult võis aga kirjakeele normidest erinevaid murdejooni keele arenematusse tunnuseks pidada ka Ustallo.

Regilaul kui sõnavara-ait

19. sajandi lõpu keelekasutus oli suures muutumises ka seetõttu, et seoses elulaadi moderniseerumisega jäi osa mõisteid tahaplaanile ja hakkas ununema, arenevad teadusharud aga võtsid kasutusele üha uusi termineid. Materjali omapära tõttu ei kajastu siin Ustallo suhtumine sellisesse tähtsasse keelekorralduse ülesandesse, nagu uute sõnade leidmine uute mõistete väljendamiseks (näiteks Hurda seisukoht oli, et uued sõnad on hädavajalikud, kuid neid ei tohiks omast peast välja mõelda, vaid tuleks võtta murretest ja teistest keeltest, vt Erelt 2002: 55). Ustallo meelest on

oluline, et kunagine sõnavara päriselt ei kaoks ja vanemad keelendid saaksid tulevaste põlvete jaoks jäädvustatud. Nii seletab ta oma laulukirjapanekute juures kõikvõimalikke vana elulaadiga seotud sõnu, nii et tema märkmetest saaks koostada üsna mahuka etnograafilise sõnastiku. Tõsi küll, naiste näputöid puudutavaid sõnu ta väga üksikasjalikult ei seleta, vaid ütleb, et küsitagu oskajate naiste käest. Mõned näited sõnadest, mille tähendus Ustallo meelest selgitamist vajab: *sõlg*, *viklid*, *litrid*, *parmad*, (hälli) *vibu*, *vaalikaigas*, *kibu*, *sagarad*, *pöörad*. On ka selliseid sõnu, millest ta isegi enam aru ei saa, nt *taputilles* (taputilk, -tilge 'humalataim'). Korduvalt rõhutab ta seda, et vanaaegsed sugulusterminid kipuvad rahval ära ununema (sellele on tähelepanu juhtinud teisedki Hurda korrespondendid, *küdi* ja *nadu* tunduvad olevat kõige sagedamini seletatavad regilaulusõnad Hurda rahvaluulekogus):

Küdi mehe vend; nadu mehe õde. Meil on nii mitmedki ajalehed, aga ükski neist ei ole vaevaks võtnud üht registrit sugulaste üle üles-tähendada; läheb veel mõni põlv mööda ja keegi ei tea enam ütelda, kui rahvalaulud, rahva surematta vara, kui need on üleskirjutatud, maha arvame, mis sõnad: „küdi”, „nadu”, „näälmees” tähendavad. Muidu kisuvad mehed küll karvupidi, aga midagi asjalikku nõuda, noh see on liiga palju! (H II 10: 331)

See küsimus on talle vast seepärast nii tähtis, et ta isegi pole nende sõnadega kuigi tuttav. 1886. aasta käsikirjas küsib ta värssi „et saab küül koguda” kohta: „Peaks ehk vist: külal olema?” (ERA II 116: 418)

Peale etnograafiliste esemete-toimingute nimetuste on teisigi valdkondi, mille sõnavara tollal rahvakeelest kirjakeelde jõudnud ei olnud. Nii seletab Ustallo järgmisi sõnu: „Lobimine on ablas söömine” (H II 10: 355); „Hanepajud on veikesed soopajud” (H II 10: 423). Mõne linnu- ja taime-nime seletamisel on tal kasu oma haridusest, sest ta saab anda neile teadusliku ladinakeelse vaste: metsis – *Tetrao urogallus* (H II 10: 427), vereurmarohi (mida ta nimetab küll – ilmselt ekslikult – *koerapööra rohi*; Vilbaste (1993: 247–248) sellist kasutust registreerinud pole, kuid kirjeldus vastab selgelt vereurmarohule) – *Chelidonium majus* (H II 10: 250).

Kokkuvõtteks

Hurda rahvaluulekogu tekstide kohta on väidetud, et kuna Hurt soovitas üles märkida murdekeelt, siis on nad hinnaline ja veel läbitöötamata allikas murdeuurijatele (Kask 1970: 248), aga ka seda, et kirjutajate oskamatus/kogenematus tõttu murdekogumisel pole see materjal kuigi usaldusväärne. Nii mõnedki Hurda kaastöölised on ise vabandanud, et murret on raske üles märkida ja kirjakeele mõjul kipub vigu sisse tulema. Kahtlemata on hilisemad murdeuurijad andnud kõigist eesti murretest hea ülevaate, mille taustal me võime nüüd ka Hurda kogudesse kriitiliselt suhtuda ning eraldada sealt ehedad murdejooned.

Ustallo kommentaarid heidavad valgust tollaste murdekirjapanijate probleemidele nende endi vaatepunktist. Ustallo esindab sellist kontingenti, kes võis ennast juba haritlaseks pidada ning oli seega oma kodumurdest teatud määral võõrdunud ning rohkem kursis kirjakeele erijoonetega, samas polnud aga nii haritud, et oleks osanud kuulnud adekvaatselt kirja panna (või kas või kirjakeeltki adekvaatselt kirja panna, nt klusiilide märkimine on enamikul Hurda kaastöölistel väga ebaühtlane). Samas tuleb Ustallo kirjapanekutest välja, et ühe murde keskel kasvanud inimene võis sellega nii harjunud olla, et ei pannud selle iseärasusi enam tähele (kui ta neid just meelega oma kodumurde õilistamise nimel ei ignoreerinud). Kirjakeele küsimustes olid Ustallol küll tugevad murdepõhised eelarvamused, ent samas olid tal ka kirjakeelepõhised eelarvamused oma kodumurde suhtes. Üldse tundub, et Ustallole kui literaadiks pürgivale poolharitlasele oli kirjakeele edendamine olulisem kui murdeuurimine.

Kooliharidus viis eemale ka traditsioonilisest elulaadist ja sellega seotud sõnavarast ning sundis sellele seletusi andma. Kui aga seletaja isegi mõnest sõnast enam aru ei saanud, siis pole alati tuvastatav, kas sõna oli võõras juba tollaste regilaulutraditsiooni kandjate jaoks või ainult üleskirjutajale. Ustallo näiteks ei maini kordagi, kas ta on oma informantidelt arusaamatutele sõnadele seletusi küsinud (küll aga on üksikutel juhtudel teised Hurda kaastöölised märkinud mõne sõna kohta, et laulik selle tähendust seletas või ei teadnud).

Praegu võiksime arutleda ka, kas nüüdisaegne eesti kirjakeel kajastab meie keele „iseloomu” nii hästi, nagu oli Ustallo unistuseks. Meil pole praegu küll täiesti häälduspärasust kirjaviisi ja reeglid lubavad sageli mitme võimaluse vahel valida, kuid nii mõnegi Ustallole vastumeelse,

tollal üldlevinud keelendi asemel on kirjakeeles kasutusele jäänud just talle meelepärane variant. Võib-olla olid need juba tema ajal kinnistumas ja Ustallo ühines alateadlikult tugevama suunaga – teisalt on põhjuseks muidugi ka see, et ta oli pärit Põhja-Eestist, mille keel on eesti kirjakeele aluseks. Regilaulukeele rikkused, mille kadumist Ustallo kartis, pole tänapäeva eesti keeles ehk just tavalised, kuid nad on kindlalt talle EKI murdearhiivis ning ERA-s, kättesaadavad ka Wiedemanni ja Saareste sõnaraamatust ning murdesõnastikest, samuti on nad jõudnud paljude eesti kirjanike teostesse. Võib ehk loota, et meie keele praegune olukord ei oleks Ustallole (ja teistele Hurda kaastöölistele, 19. sajandi lõpu ärksamatele eestlastele) siiski pettumust valmistanud.

Kirjandus

- EKMS** = Saareste, Andrus 1958–1979. Eesti keele mõisteline sõnaraamat = Dictionnaire analogique de la langue estonienne: avec un index pourvu des traductions en français I–IV, indeks. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne 3. Stockholm: Vaba Eesti.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat I–. 1994–. Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- Erelt, Tiit 2002.** Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hurt, Jakob 1864.** Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud wiisi. Tartu Õpetatud Eesti Selts. Tartu.
- Hurt, Jakob 1886.** Püha kiri pannakse uue kirjutus wiisi järele ümber. – Postimees 28, 05.07, 1–2.
- Hurt, Jakob 1889.** Kolmaskümnes neljas aruanne Eesti wanawara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. – Postimees 50, 06.05.
- Hurt, Jakob 1989 [1888].** Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. – J. Hurt. Mida rahvamälestustest pidada. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti Raamat, 45–56.
- Jansen, Ea 2004.** Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu: Ilmamaa.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost 1–2. Tartu Riiklik Ülikool. Tartu.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti murded ja kirjakeel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr 16. Tallinn: Valgus.
- Laanekask, Heli 1982.** O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. – Keel ja Kirjandus 3, 122–133.
- Laanekask, Heli 2004.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (= Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 14.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laar, Mart, Rein Saukas, Ülo Tedre (koostajad) 1989.** Jakob Hurt 1839–1907. Tallinn: Eesti Raamat.

- Laar, Mart 2005.** Äratajad: rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Scripta Archivi Historici Estoniae. Eesti Ajalooarhiiv. Tartu.
- Labi, Kanni 2004.** 111 aasta taguste vigade parandusi vanavarakorjaja Villem Kullerkupult, auustamisega. – Paar sammukest XXI. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Koostanud M. Kiipus, toimetanud K. Labi. Eesti Kirjandusmuuseum. Tartu, 101–112.
- Labi, Kanni 2006.** J. Hurda kaastöölise J. Ustallo regilaulukontseptsioon. – Linna-alused. Pro Folkloristica XIII. Toimetanud M. Hiimäe, K. Labi. Eesti Kirjandusmuuseum. Tartu, 82–101.
- Loorits, Oskar 2000.** Meie, eestlased. Eesti mõttelugu 35. Tartu: Ilmamaa.
- Must, Mari 1965.** Keskmurde tekstid. Eesti murded 2. Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- Must, Mari 1987.** Kirderannikumurre. Tallinn: Valgus.
- Must, Mari, Aili Univere 2002.** Põhjaeesti keskmurre: häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. Eesti Keele Instituudi toimetised 10. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Peebo, Kadri, Juhan Peegel (koostaja) 1989.** Igal puul oma juur. Murdetekste Jakob Hurda kogust. Tallinn: Eesti Raamat.
- Peegel, Juhan 1974.** Regivärsilise rahvalaulu keelest. – Eesti rahvalaulud. Antoloogia. IV köide. Toimetanud Ü. Tedre. Tallinn, 45–76.
- Pino, Veera 1989.** Eesti rahvaluule suurokogumine aastail 1888–1906. – Keel ja Kirjandus 7, 409–416.
- Põldmäe, Rudolf 1989.** Materjale J. Hurda vanavara kogumise loost. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi XII Jakob Hurda 150. sünniaastapäevaks. Toimetanud M. Hiimäe. Tallinn: Eesti Raamat, 10–40.
- Rintala, Päivi 1993.** Soome sõnavara uuenemine 19. sajandil. – Keelereform ja raamat. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised III. Koostanud ja toimetanud H. Vihma. Tallinn, 101–105.
- Saareste, Andrus 1955.** Petit atlas des parlars estoniens. Väike eesti murdeatlas. Skrifter utgivna av Kungliga Gustav Adolfs Akademien Nr. 28. Uppsala.
- Univere, Aili 1988.** Idamurre. – Sõnavara teemadel. Emakeele Seltsi aastaraamat 32 (1986). Tallinn: Eesti Raamat, 59–93.
- Vilbaste, Gustav 1993.** Eesti taimenimetused. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr 20 (67). Tallinn.
- VKI** = Wana kannel. Alte Harfe. Täieline kogu wanu Eesti rahvalauluzid välja annud Dr. Jakob Hurt. Esimene kogu. Eesti kirjameeste Seltsi Toimetused nr 3. Tartu. 1886.
- VMS** = Väike murdesõnastik I–II. 1982–1989. Toimetanud V. Pall. Tallinn: Valgus.

ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toimetanud Tiiu Erelt, koostanud Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik ja Tiiu Erelt. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Weske, Mihkel 1879. Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis. [Eesti kirjawara, Nr. 1.] Wälja andnud Dr. M. Weske. Tartu: Schnakenburg'i trükk ja kulu.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1869]. Eesti-saksa sõnaraamat = Estnisch-Deutsches Wörterbuch. Tallinn: Valgus.

Arhiiviallikad

EKLA – Eesti Kultuurilooline Arhiiv

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu Eesti Rahvaluule Arhiivis

From the Language of Folk Songs to the Standard Language according to a Folklore Correspondent of Jakob Hurt

Kanni Labi

The year 1972 is regarded as the beginning of practical language planning of Standard Estonian. One of the national literary actions at the end of the 19th century, which had the largest number of participants amongst the common people, was the nation-wide folklore collecting action initiated by Dr Jakob Hurt in 1888. Hurt's systematic activities resulted in a 162-volume folklore collection, containing also material for the researchers interested in Estonian dialectology because Hurt had asked his correspondents to write down folklore in local dialects. But as the orthographic traditions of the literary language were still weak, the notation of dialects was too complicated for most of the correspondents. Sometimes problems were also caused by the the worship of the literary language as the language of educated people and disdain for the local dialects. An inside view of these problems could be found also by reading Hurt's folklore collection. For example, a young man called J. Ustallo with a humble background, who had received some education and had developed a liking for literary activity, expresses his opinions with regard to several problems in folklore, especially folk songs. Most of his remarks concern language – the literary language as well as dialects. In this paper I quote and comment on his remarks, which illuminate how common people reacted to the efforts to standardize the Estonian language by our first language planners and how an Estonian without any special linguistic preparation saw his mother tongue at the time.

Keywords: spelling, writing systems, dialectology